

*Sirdaryo tuman axborot- kutubxona markazi
axborot-bibliografiya xizmati*

31-avgust- “Qatag‘on qurbonlarini yod etish kuni” ga bag‘ishlangan

bibliografik qo‘llanma

2024-yil

Qatag'on qurbonlari degan so'zni har doim eshitganimizda tariximizning mash'um davrlaridan biri yodimizga tushadi. Ayniqsa, o'tgan asrning 30-50-yillarida bo'lgan mislsiz qatag'onlarda yurtimizning oqillari, olimlari, adiblari, ulamolari qamaldi va qatl etildi. Bir so'z bilan aytganda nafaqat O'zbekistonda balki, sobiq sovet tarkibidagi ko'plab davlatlarda bu kabi ommaviy qatag'onlar avj oldi.

Qatag'on qurbonlarining asarlari yo'q qilindi. Ushbu asarlarni o'qigan, o'rgangan odamlar esa «xalq dushmani» sifatida talqin etilib jazolandi.

Barchamizga ma'lum 4-oktabr O'zbekiston tarixidagi eng qora kunlardan biri hisoblanadi. 1938-yilning aynan shu kunida o'zbekning asl farzandlariga otuv hukmi o'qilib, hukm shu kunning o'zida ijro qilingan.

Manbalarda keltirilishicha Harbiy kollegiyaning 1938-yil 4-oktyabrdan boshlangan sayyor yig'ilishlarida oktabr oyining oxirigacha jami 500 dan ortiq o'zbekistonlik siyosiy mahbus ustidan hukm chiqarildi. Umuman olganda, 1930-1956 - yillarda SSSR bo'ylab 20 million kishi GULAGga tashlangan. Ulardan 2 millioni nobud bo'lgan.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan «Qatag'on qurbonlari» hotirasini abadiylashtirish, ularni yod etish bo'yicha amaliy ishlar qilindi. Qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. 1991-yilda A.Qodiriy, A.Fitrat, F.Cho'lpon kabi zamonaviy o'zbek adabiyotining rivojiga hissa qo'shgan adiblarimiz Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti bilan taqdirlandi.

Yurtimizda qatag'on qurbonlari hotirasini abadiylashtirish maqsadida «Shahidlar xotirasi» jamg'armasi va «Qatag'on qurbonlari xotirasi» davlat muzeyi tashkil etildi. Hususan, Toshkent shahrida yashab ijod qilgan taniqli qatag'on qurbonlari Xoji Muin, M.Abdurashidxonov, Abdulla Qodiriy, G'ulom Zafariy, Elbek, G'ozim Olim Yunusov, Otajon Hoshimov, Ziyosaid, Qori Yoqubov, M.Tursunxo'jayev, Botu, Shayxzoda kabi fan arboblari va adiblarimizning ko'plab asarlari qayta nashr etildi.

Shu bilan birga ular ko'rsatgan jonbozliklar, yozgan asarlari bilan yosh avlodni keng tanishtirish maqsadida o'quv yurtlarida darslar o'tilmoqda. Ular tomonidan yozilgan asarlar yurtimiz kutubxonalarida

saqlanmoqda. Kitobxonlar bugungi kunda ushbu asarlardan keng foydalanishlari mumkin. Bundan tashqari ko‘plab asarlar qayta tiklandi va yangidan nashr qilinmoqda.

SSSRdagi qatag‘onlar to‘lqini

Sobiq Sovet Ittifoqi yillarida turli siyosiy, ijtimoiy, g‘oyaviy, diniy sabablarga ko‘ra millionlab odamlar qatag‘onga duchor bo‘ldi. Qatag‘on siyosatining qurbonlari haqida haligacha aniq ma‘lumotlar mavjud emas. Saqlanib qolgan mavjud faktlar shuni ko‘rsatadiki, 1921–1953-yillar orasida to‘rt milliondan ortiq odam qatag‘on qurboniga aylangan. Ulardan 800 ming kishi o‘lim jazosiga hukm etilgan.

Sovet Ittifoqida qatag‘onlar to‘lqini uch davrga to‘g‘ri keladi. Birinchi bosqich 1920-yillarni, ikkinchi bosqich 1937–1938-yillarni, uchinchi bosqich 1950–1953-yillarni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, urush davrida va undan keyin urush qatnashchilari ham qatag‘onga uchrab turli muddatlarga ozodlik mahrum etiladi.

Qatag‘on siyosatining eng yuqori cho‘qqiga chiqqan nuqtasi 1937–1938-yillarga to‘g‘ri keladi. Shu yillar mobaynida 1,3 million kishi RSFSR Jinoyat kodeksining 58-moddasi, “aksilinqilobiy faoliyat” ayblovi bo‘yicha hibsga olingan. Hibsga olinganlarning yarmi o‘lim jazosiga hukm etilgan. Qatag‘onlar aholining deyarli barcha tabaqasi vakillarini qamrab olgan edi. Dehqonlar, ziyolilar, boylar, dindorlar, siyosiy elita qatlami vakilari eng ko‘p jabr ko‘rgan qatlam edi.

SSSRdagi dastlabki qatag‘onlar “Qizil terror” deya nomlandi. Ushbu terror 1917-yilgi oktyabr inqilobidan keyin boshlandi va 1922-yilgacha davom etdi. Ushbu qatag‘onlar paytida asosan bolsheviklarning siyosiy dushmanlariga qaratilgan bo‘lsa-da, ularning siyosatiga xayrixohlik bildirmagan oddiy odamlar ham bundan chetda qolmadi. Bundan tashqari, qatag‘onlarga ijtimoiy tus ham berildi va sobiq politsiya zobitlari, jandarmlar, podshoh hokimiyati siyosatchilari, dindorlar, yer egalari va ishlab chiqaruvchilarni ham qamrab oldi.

Qizil terrordan keyin siyosiy qatag‘onlar davom ettirildi. Keyinchalik ma‘lum bo‘lishicha, 20-yillardagi siyosiy ishlar asosan soxta ayblovlar orqali amalga oshirilgan. Litseychilar ishi, fokstrotistlar ishi, shaxta ishi kabi jinoiy ishlar shu yillarda amalga oshirilgan edi. 1922-yil sentyabr-noyabr oylarida RSFSRdan “falsafa paroxodi”da juda ko‘plab ziyoli qatlam chiqarib yuborildi (“Ochistim Rossiya nadolgo...” Repressii protiv

inakomislyashix. Konets 1921 — nachalo 1923 g., M.: Mejdunarodniy fond “Demokratiya”, 2008). SSSR mavjudligining 15 yili mobaynida (1923–1938) 900 nafar fotograf qatag‘on qurboniga aylangan bo‘lsa, ularning yarmidan ko‘pi otib tashlandi.

SSSRda Stalin shaxsiyatining mustahkamlanishi bilan qatag‘onlar ommaviy tus oldi. Ayniqsa, 1937–1938-yillarda ular yuqori cho‘qqisiga chiqdi. Shu yillarda yuz minglab odamlar otib tashlandi va GULAGlarga yuborildi. Ushbu qatag‘onlar asosan siyosiy motivlarga asoslangan edi. Bu davrdagi qatag‘onlar deyarli Stalin vafotiga qadar davom etdi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, SSSRdagi qatag‘on qurbonlari soni bo‘yicha aniq statistika mavjud emas. Bu borada tarixchilar turli fikrlarni bildiradi. Jumladan, tarixchilar N.G Oxotina va A.B Boginskiylarning fikriga ko‘ra, 1921–1953-yillarda faqatgina xavfsizlik organlari tomonidan hibsga olinib, siyosiy ayblovlar bilan sudlangan yoki sudsiz hukm qilinganlar soni 5,5 million kishini tashkil qiladi.

Agar bolshevizm qurbonlari safiga turli deportatsiya qilinganlar, sun‘iy ochlik qurbonlari, uyushtirilgan mojarolar paytida vafot etganlar, kommunizm nomi ostida turli urushlarda vafot etgan askarlar, ota-onasi ochlikdan va qatag‘on oqibatida vafot etgan tug‘ilmagan chaqaloqlar ham qo‘shilsa, unda tuzum qurbonlari soni 100 millionga yaqinlashadi (N.G. Oxotin, A.B. Roginskiy. O masshtabe politicheskix repressiy v SSSR pri Staline: 1921—1953). Tarixchi V.N Zemskov o‘zining “GULAG” nomli

maqolasida SSSRda 1921–1953-yillarda faqatgina siyosiy motivlar bilan, ya'ni aksilinqilobiy faoliyat uchun jazoga tortilganlar soni 3,3 million kishi ekanini keltiradi.

Anatoliy Vishnevskiy ma'lumotlariga ko'ra, 1920-yillar oxiridan 1953-yilgacha bo'lgan davrdagi turli muddatga ozodlikdan mahrum etilgan yoki ozodligi cheklangan qatag'on qurbonlarining soni 25–30 millionni tashkil qiladi. Ko'rinib turganidek, qatag'on qurbonlarining aniq soni haqida bir xil qarash mavjud emas. Rasmiy statistika esa doim ham obyektiv bo'lavermaydi.

O'zbekistondagi qatag'on qurbonlari

Butun SSSRda amalga oshirilgan siyosiy qatag'onlar O'zbekistonni ham chetlab o'tmadi. O'zbekistonda siyosiy qatag'on asosan respublikaning siyosiy arboblari va ziyolilar qatlamini qamrab oldi.

Oktyabr to'ntarishi oqibatida Turkistonda zo'rlik bilan o'rnatilgan mustamlakachi sovetlar tuzumi birinchi kundan boshlab xalqimiz boshiga son-sanoqsiz qirg'inlar, dahshatli va alamli kulfatlar olib keldi. Bu dahshatli rejimni o'lkamiz xalqlari qabul qilmadi. Ular istiqlol uchun, erk va milliy-ozodlik uchun 16 yil mobaynida qurolli kurash olib bordi. Bu kurash davomida ayrim xorijdagi tarixchilar hisobicha bir million 900 ming vatandoshimiz Turkistondan bosh olib, xorijiy mamlakatlarga chiqib ketdi va bir million 700 ming yurtdoshimiz Sibirga, uzoq shimolga, Ukrainaga, Shimoliy Kavkazga, Uralga, Qozog'istonga, uzoq sharqqa, Kavkazga, Volgabo'yi rayonlariga badarg'a qilindi.

O‘zbekistonda 1937-yil 10-avgustdan 1938-yil 1-yanvargacha o‘n ming yetti yuz kishi qamoqqa olingan. Bulardan uch ming olti yuz o‘n uch kishi qatl etildi, yetti ming sakson yetti kishi sakkiz-o‘n yil muddatga qamoqqa tashlandi. O‘sha yillari aholining barcha qatlamlari qatag‘on girdobiga tushgan. Qatag‘on, avvalo, ziyolilar, din xizmatchilariga qarshi qaratilgan edi.

Faqat 1937-yil dekabr oyida “uchlik” qarori bilan hukm qilingan uch ming olti yuz qirq to‘rt kishidan bir ming to‘rt yuz oltmish to‘rt nafari imom, eshon, mulla va boshqa diniy xizmatchi bo‘lgan. 1938-yilning fevralida “uchlik” yig‘ilishlarida 2 491 mahbus ustidan hukm chiqarilgan, shundan 2 086 mahbus otuvga, 398 mahbus o‘n yil muddatga, ikki mahbus sakkiz yil muddatga qamoq jazosiga hukm qilingan. To‘rt mahbus tergov vaqtida vafot etgan, bir kishigina ozod etilgan.

O‘zbekiston siyosiy elitasini obro‘sizlantirish maqsadida bir qator guruhlar o‘ylab topildi. Jumladan, qosimovchilar, inog‘omovchilar, 18 lar guruhi kabilar aynan siyosiy elita va rahbar xodimlarga qarshi uyushtirilgan jinoiy ishlar sirasiga kiradi. Respublikaning taniqli arboblardan iborat “18 lar guruhi” (I. Xidiraliev, M. Saidjonov, U. Ashurov, R. Rahimboboyev, Eshonov) ga “yer-suv islohotiga qarshi chiqqan, boy-quloq va yer egalarning manfaatini himoya qilib chiqqanlar, mahalliychilik va millatchilik g‘oyalarini ilgari surgan” degan soxta aybnoma qo‘yildi. Shu bois rasmiy partiya organlari tomonidan mazkur guruh keskin qoralanadi va uning a‘zolari turli jazolarga giriftor etildi.

“Inog‘omovchilik” guruhi to‘g‘risida gap borganda unga qo‘yilgan barcha ayblarning to‘liq to‘qib chiqarilgani ayon bo‘ladi. Ma’lumki, Rahim Inog‘omov O‘zKP Markazqo‘mi Matbuot bo‘limi mudiri va O‘zSSR Maorif Xalq Komissari vazifasida faoliyat yuritib kelgan. Inog‘omov o‘zining bir qator nutqlarida O‘zbekiston kompartiyasining mustaqil faoliyat yurita olmayotganiga, Markaz organlarining o‘lka hayotidagi zo‘ravonligiga ham alohida urg‘u bergan.

Respublikaning bir qator mas’ul xodimlaridan N. Mavlonbekov, T. Isamuhammedov, M. Aliyev, Bobonazarov singari hammaslklar Inog‘omov qarashlarini qo‘llab-quvvatlab chiqqandi. Bunday muxolifatchi chiqishlar hukmron partiya mutasaddilarining qahriga uchramasdan qolmasdi, albatta. Shu bois, 1926–1927-yillarda bu guruh faoliyati partiya tashkilotlarida bir necha bor muhokama qilinib, og‘machi guruhbozlikda ayblandi. Inog‘omov tarafdorlari vazifalaridan olinib, nomlari qoralandi.

“Qosimovchilik” guruhi ham 1929–1930-yillarda sovet hukmron rejimi tomonidan milliy kadrlarni, ziyolilarni qatag‘on qilish, jazolash maqsadida atayin uyushtirilgan navbatdagi uydirma edi. O‘z SSR Oliy Sudining raisi lavozimida ishlagan S.Qosimov va uning yaqin maslakdoshlari: N.Alimov, Musaboyev, Sharipov, Sirojiddinov va boshqa jami yetti kishi 1929-yilning 2-yarmida “bosmachilik” harakatiga yon berganlikda ayblanib qamoqqa olindi. Ular respublikadagi millatchi tashkilotlar bilan aloqa bog‘laganlikda ayblandi. Bu guruhning to‘rtta a‘zosi shunday asossiz ayblanib, otib tashlandi. Qolganlari esa ko‘p yillik qamoq jazosiga hukm qilindi.

1937–1938-yillar davomida O‘zbekistonda bir qator yirik aksilinqilobiy tuzilmalar tuzilgan, faoliyat yuritmoqda, degan soxta ma‘lumotlar to‘plandi. Mana shunday soxta ma‘lumotlar asosida respublika rahbarlari A. Ikromov va F. Xo‘jayev boshchiligidagi “Burjua – millatchilik aksilinqilobiy tashkiloti markazi”, Abdurauf Qoriyev rahbar bo‘lgan “Musulmon ruhoniylarning millatchi-isyonkor tashkiloti”, “Aksilinqilobiy o‘ng trotskiychi josuslar tashkiloti markazi”, “Buxoro va Turkiston baxt-saodati” nomli aksilinqilobiy tashkiloti, I.Ortiqov boshliq “Yoshlarning aksilinqilobiy burjua-millatchilik tashkiloti”, “Ingliz josuslik rezidenturasi”, “Yapon josuslik-qo‘poruvchilik rezidenturasi” kabi tashkilotlar sovet hokimiyatiga qarshi faoliyat yuritmoqda, deb e‘lon qilindi, ularni tuzishda gumon qilinganlar qatag‘on qilindi.

Eng so‘nggi ma‘lumotlar, tarixiy hujjatlarni har tomonlama o‘rganish, tahlil qilishlar, surishtirishlar bunday tashkilotlarning

respublikada umuman bo‘lmaganini to‘ia tasdiqlamoqda. Demak, bunday aksilinqilobiy tashkilotlar qatag‘on tuzumi buyurtmasi asosida Markaz va uning jazo organlari tomonidan atayin to‘qib chiqarilgan va hayotga izchil tatbiq etilgan. Buning orqasida ming-minglab begunoh insonlar shafqatsiz jazolangan, umrlari xazon bo‘lgan. XX asr boshidan 40-yillargacha 450 ming vatandoshlarimizga nisbatan “jinoiy ish” ochilgani, ularning hayoti ostin-ustun bo‘lib ketgani faktdir.

Faqat 1937–1939- yillarda O‘zbekistonda hammasi bo‘lib 43 mingdan ziyod kishi qamoqqa olingan. Ulardan olti ming 920 nafari otib tashlangan. 37 ming nafari esa turli muddatga qamoq va surgunlarga hukm etilgan. XX asrning 20–40-yillarida Cho‘lpon, Fitrat, Botu, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir, Otajon Hoshim, Abdulla Alvoniy, Munavvar Qori, Elbek, Rafiq Mo‘min singari bir-biridan iste‘dodli adiblar ma‘rifat targ‘ibotchilarini ham qatag‘on to‘lqini o‘ziga tortdi. Shuningdek, o‘zbek romanchilarining otasi Abdulla Qodiriy, talantli yozuvchi Oybek, Shuhrat, Mirzakalon Ismoilov, Said Ahmad, Shukurullo “Xalq dushmani” deb e‘lon qilindi. Ularning asarlari man qilinib, o‘zlari qamoqqa olinib, stalincha lagerlarga jo‘natildi.

Bundan tashqari, chet elda bo‘lib kelgan bir qancha ziyolilarimiz Sattor Jabbor, Solih Muhammad, Maryam Sultonmurodova, Xayriniso Majidxonova va boshqalar ham asossiz qatag‘on siyosatining qurboni bo‘ldi. Ularning ko‘plari shu siyosatdan bezib, chet ellarda qolib ketdi.

1990-yilgi farmonning ahamiyati

Qatag'on qurbonlarining xotirasini va haq-huquqlarini tiklash ishlari Stalin vafot etganidan so'ng Nikita Xrushev tomonidan boshlab berildi. Ammo 60-yillar o'rtalariga kelib to'xtab qoldi. Shu sababdan 1990-yil 13-avgust kuni SSSR prezidenti Mixail Gorbachev "20–50-yillardagi barcha siyosiy qatag'on qurbonlarining huquqlarini tiklash to'g'risida" farmonni imzoladi. SSSR tarqalib ketish arafasida imzolangan mazkur farmonning tarixiy ahamiyati nimadan iborat? Unda qanay turdagi qurbonlar haq-huquqlari haqida gap ketgan?

Nikolay Troitskiyning fikricha, bu qaror faqatgina ramziy xarakterga ega bo'lib, Gorbachevga boshida unga ishongan va 1990-yil yoziga kelib unga nisbatan ishonchsizlik kayfiyatiga tushib qolgan qayta qurish ziyolilari oldidagi o'z obro'sini tiklash uchun kerak edi. Aslida, 80-yillarda qatag'on qurbonlarining aksariyatining haq-huquqlari tiklanib bo'lgan edi, ushbu farmon esa ularga moddiy va ma'naviy kompensatsiya to'lashni va bir qator imtiyozlarni berishni ko'zda tutar edi. Ammo bunday kompensatsiya to'lashning imkoni darhol bo'lmadi. Yana bir qator qonunosti hujjatlari ham talab etilardiki, bular SSSR tarqalganidan keyingi tashkil etilgan Respublikalar rahbarlari tomonidan amalga oshirildi.

Moddiy kompensatsiya o'z yo'liga. Ammo hujjatning muhim bo'lgan siyosiy-tarixiy ahamiyatini ham aytib o'tish kerak. Tarixda ilk bor davlatning eng yuqori mansabdor shaxsi tomonidan shu davlat tomonidan amalga oshirilgan adolatsizliklarning tan olinishi edi bu. Bundan tashqari, farmon imzolangan paytda prezident Gorbachev hamon KPSS MQ bosh kotibi, qatag'onlarni amalga oshirgan Stalinning to'g'ridan to'g'ri vorisi edi.

Gorbachev farmonda 60-yillardagi Xrushev tomonidan amalga oshirilgan qatag'on qurbonlari reabilitatsiyasini yetarli emas deb hisoblashini ham aytib o'tadi. Ushbu farmon orqali u boshlangan ishni oxiriga yetkazib qo'yishi lozim edi. U qurbonlar haq-huquqlarini tiklash borasida muhim qadamni qo'ydi. Hujjatda eng muhim punkt quyidagicha edi:

“Insonning asosiy fuqarolik va ijtimoiy-iqtisodiy huquqlariga zid ravishda, kollektivlashtirish davrida dehqonlarga, shuningdek, boshqa barcha fuqarolarga nisbatan 1920–1950-yillarda siyosiy, ijtimoiy, milliy, diniy va boshqa sabablarga ko'ra amalga oshirilgan qatag'onlar noqonuniy deb tan olinsin va ushbu fuqarolarning huquqlari to'liq tiklansin”.

Hujjatda, shuningdek, ushbu farmon “Ulug‘ Vatan urushi yillarida, urushdan oldingi va urushdan keyingi yillarda Vatanga va sovet xalqiga qarshi jinoyatlarda ayblangan shaxslarga nisbatan tatbiq etilmasligi” ham belgilab qo‘yildi.

Gorbachevning SSSR tarixida tutgan o‘rni qanday bo‘lishi, undan keyingi Respublikalarda ushbu hujjatning ijrosi qay darajada amalga oshirilganidan qat’iy nazar u shu birgina harakati tufayli tarix oldida o‘z o‘rnini belgilab bergan desak, adashmagan bo‘lamiz.

Adabiyotlar

Ниятов Ч. Қатаон йиллар қурбонлари [матн]: хотира / Ч. Ниятов.-Тошкент: “Ўқитувчи”, 199.-118 б.

Said. S Matonat manzuması [matn]: sherlar / S. Sayyid Toshkent: “Mashhur-press”, 2018.-272 b.

Қор қўйнида лолалар [матн]: (Қатоғон қилинган аёллар хақида ўчкерлар) // Масъул мухаррир; Б. Шарипов /.-Тошкент: Академия, 2001.-213 б. [УЎК 341.322.6]

Vaqtli davriy nashirlarda

Рахматова Д. Фитратнинг қўли гул шогирди: [31 август -қатағон қурбонлар ёд этиш куни] /Д. Рахматов //Янги Ўзбекистон.-2021.-24 август.-Б. 6. [УЎК 341.322.6]

Xudoyberdiyev B. Qiziq qirg‘inning buyuk qurhoni aybnoma: [A. Qodiriy qatag‘on qurbonlar yod etish kuni] / B. Xudoyberdiyev // Ma‘rifat.-2020.-30 avgust.-B. 8-9.[UO‘K 341.322.6]

Хасанов Б. Миллат озодлиги учун қурвшаганлар халқимиз қалбида мангу яшайди: [31 август -қатағон қурбонларини ёд ётиш куни] / Хасанов Б // Янги Ўзбекистон.-2021.-27 август.-Б.8.[UO‘K 341.322.6]

Ирзаев Б. Ўз ватанини севган “айрсиз айибдорлар” оқлови: [Қатағон қурбонлари хотираси] / Б. Ирзаев // Янги Ўзбекистон.-2022.-14 январ.-Б.6.[УЎК 341.322.6]

Хасанов Б. Асрий орзулар оташи ёнган хур фикрлилар: [Қатағон қурбонлар хотираси] / Б. Хасанов // Янги Ўзбекистон .-20.5.22.-11 январь [УЎК 341.322.6]

Qahramonov R. Qatag‘ondagi qahramon millat ayollari: [Ibrat] / R. Qahramonov // Yoshlar ovozi.-2022.-11 may.-B.6 .[UO‘K 341.322.6]

Axborot-bibliografiya xizmati.